

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Є. В. ВАСЬКОВСЬКОГО

УДК 340.15:347

І. В. Корнієнко

кандидат юридичних наук, доцент
Національний університет «Одеська юридична академія»,
кафедра історії держави і права
вул. Піонерська, 2, 65009, Одеса, Україна

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА У ПРАЦЯХ Є. В. ВАСЬКОВСЬКОГО

Статтю присвячено огляду наукових праць відомого цивіліста Є. В. Васьковського, в яких досліджувались проблеми цивільного права. Особлива увага приділяється аналізу його «Підручника цивільного права», в якому автор чітко визнав межі визначення предмета цивільного права і глибоко та повно охарактеризував основні підгалузі цивільного права, які мають своє відображення і в сучасному цивільному законодавстві України.

Ключові слова: проблеми цивільного права, наукові праці Є. В. Васьковського, цивілістичне вчення Є. В. Васьковського.

Постановка проблеми. Цивільно-правові дослідження складають вагомую частину юридичної науки кінця XIX — першої половини XX ст. Однією з найбільш помітних постатей у цивілістичній науці досліджуваного періоду є класик вітчизняної цивілістики Євген Володимирович Васьковський.

Історичні факти та наукові праці видатного вченого свідчать про те, що Є. В. Васьковський досліджував проблеми цивільного права, морського торгового права, цивільно-процесуального права. Однак, найбільшу увагу він приділяв цивілістичній проблематиці. Результати наукових досліджень Є. В. Васьковського викладено, передусім, у його працях, присвячених загальній частині цивільного права, які мають чітко виражену теоретичну спрямованість.

Є. В. Васьковський
(1866–1942)

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значний внесок Є. В. Васьковського у розвиток цивілістики та сучасне перевидання окремих його наукових праць, у вітчизняній юридичній науці не приділяється достатньо уваги аналізу основних положень інтелектуальної спадщини цього видатного вченого, хоча окремі посилання на його думки містяться у дисертаційних дослідженнях сучасних науковців. А автор цієї статті вивчав творчість Є. В. Васьковського у своїй кандидатській дисертації.

Постановка завдання. Метою даної статті є огляд основних результатів досліджень Є. В. Васьковського з проблематики цивільного права.

Виклад основного матеріалу. Протягом 1894–1895 рр. Є. В. Васьковський публікує серію наукових статей із питань цивільного права в «Журнале Санкт-Петербургского юридического общества» та в «Журнале Министерства юстиции» [2; 3]. Ретельно вивчаючи інститути цивільного права та володіючи німецькою мовою, у 1895 р. Є. В. Васьковський перекладає на російську мову наукову працю німецького цивіліста, представника реалістичної школи права Рудольфа фон Ієринга «Теорія володіння» [9], загальні положення якої будуть використані вченим при подальшому дослідженні проблем цивільного права.

Особливе значення серед робіт із цивільного права Є. В. Васьковського має «Підручник з цивільного права», який сам автор оцінював як елементарне керівництво щодо вивчення цивільного права. Однак, можна стверджувати, що книга Є. В. Васьковського є глибокою науковою працею. На підтвердження цього слід зазначити, що у підручнику всі інститути цивільного права представлені з точки зору їх історичних витоків (які сягають основ римського приватного права), розробок видатних учених-цивілістів західноєвропейських країн і Росії, а також чинного на той час російського законодавства. Тим самим Є. В. Васьковський розвивав порівняльний метод у науці цивільного права, що й досі, як зазначають сучасні автори, має значну компаративістську складову [8]. Основні положення підручника не втратили своєї цінності і на теперішній час та, безумовно, можуть використовуватись для подальшого розвитку науки цивільного права.

У «Підручнику з цивільного права» Є. В. Васьковського дуже багато положень мали своїм витоком німецьку цивілістику. Слід зазначити, що багато вчених-цивілістів кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. вважали, що німецька юриспруденція характеризується глибиною думки, науковою зрілістю. Але багато хто з них підтримував ідею розвитку російської цивілістики, яка буде розвиватися поступово, спираючись на розробки німецької цивілістичної школи.

Виданий у 90-ті рр. ХІХ ст. вищевказаний «Підручник з цивільного права» складався з двох томів. Так, у 1894 р. Є. В. Васьковський опублікував перший том підручника, який було присвячено загальній частині цивільного права [5]. У 1896 р., через два роки після опублікування першого тому, у Санкт-Петербурзі вийшов другий том «Підручника з цивільного права», в якому автором було розглянуто інститути речового права [6]. Відомо, що підручник цивільного права Є. В. Васьковського залишився

незакінченим, тому деякі оригінальні позиції автора представлені лише схематично у межах системи цивільного права (виключні права, цінні папери на пред'явника тощо), але навіть їх стислий зміст у загальній частині вказує на величезний науковий потенціал автора.

У своєму підручнику з цивільного права Є. В. Васьковський приділяє значну увагу систематиці цивільного права, про що говорить структура його підручника. Так, систему цивільного права у своєму дослідженні автор будує, посилаючись на відому систему поділу цивільного права Гуго–Гейзе. Ідею про поділ системи права на загальну та особливу частини розвинув Г. Гуго (1789 р.). Згідно із цією ідеєю про нову організацію системи права, яка відрізнялася як від пануючої в догматичній літературі Франції інституційної системи (за якою згодом проводилася кодифікація Наполеона), так і від організації раціональних систем природного права у філософсько-правовій літературі того часу. У 1807 р. учень Г. Гуго Арнольд Гейзе запропонував систематизувати матеріал цивільного права таким чином: загальна частина, речове право, зобов'язальне право, сімейне право, спадкове право і право реституції.

Саме такий підхід було використано Є. В. Васьковським. Цивільне право у його підручниках поділяється на загальну та особливу частини. Особлива частина цивільного права, у свою чергу, складається з майнового права, яке поділяється на речове та зобов'язальне, а також із сімейного та спадкового права.

Вчений коментував наведений вище поділ цивільного права на загальну та особливу частини такими положеннями. Він вважав, що всі відносини, які існують між суб'єктами цивільного права, поділяються на чотири види. По-перше, це відносини, які пов'язані із задоволенням життєвих потреб фізичних осіб матеріальними предметами та речами. Автор робить висновок, що сукупність норм, які регулюють відносини, що виникають між суб'єктами цивільного права з приводу володіння, користування та розпорядження речами, становить так зване речове право. По-друге, Є. В. Васьковський окремо виділяв норми (що регулюють відносини, які виникають внаслідок обміну між суб'єктами цивільного права послугами), які становлять зобов'язальне право. По-третє, норми, що регулюють відносини, які виникають між подружжям, батьками та дітьми, об'єднані Є. В. Васьковським у сімейне право. І, нарешті, спадкове право регулює відносини, які виникають у процесі переходу прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців [5, с. 8].

Отже, на думку Євгена Володимировича, структуру цивільного права становлять речове, зобов'язальне, сімейне та спадкове право. Є. В. Васьковський вважає речове, зобов'язальне, сімейне та спадкове право основними розділами цивільного права. З указаних чотирьох підгалузей цивільного права перші дві мають майновий характер, оскільки і речі, і послуги мають майнову цінність. Однак, характеризуючи структурні елементи особливої частини цивільного права у своєму підручнику, вчений-цивіліст відзначає, що для повного сприйняття цивільно-правових норм недостатньо обмежуватися лише вказаними елементами. Усвідомлюючи важливість вживання

у цивільному праві таких понять як правосуб'єктність, суб'єкти, об'єкти, правочини, Є. В. Васьковським було запропоновано виділити загальні поняття та категорії в окремий розділ під назвою «Загальна частина цивільного права». У ній знайшлося місце для визначення поняття фізичних та юридичних осіб, їх право- та дієздатності, поняття об'єктів цивільних прав, правочинів, строків, термінів у цивільному праві тощо. Поряд із цим речове, зобов'язальне, сімейне та спадкове право увійшли до особливої частини цивільного права. Така система поділу цивільного права панує з часів Гейзе, Гуго, Савіні та має назву пандектної.

У той же час Є. В. Васьковський критикував іншу систему — інституційну. Вказану систему було запозичено з підручників римського права — «інституцій». На даний момент вона використовується в окремих цивільних кодексах (французькому, італійському). Згідно із цією системою цивільне право складається із трьох частин: 1) про особи; 2) про речі; 3) про позови.

Є. В. Васьковський вважав, що інституційна система права є недосконалою за двома причинами. По-перше, вона є дуже об'ємною, оскільки включає до складу цивільного права вчення про позови, тобто цивільне судочинство. По-друге, ця система спонукає розривати зміст сімейного та спадкового права на дві частини, відносячи одну підгалузь до розділу «особи», а іншу — до розділу «речі» [5, с. 9].

Розглядаючи особливості пандектної та інституційної систем, Є. В. Васьковський вказує на їх переваги й недоліки. Автор детально аналізує позицію Г. Ф. Шершеневича щодо системи цивільного права і, беручи її за основу, визначає: речові права; виключні права; зобов'язальні права; упредметнені права; сімейні права; спадкові права та спеціальні права.

Враховуючи викладене, можна дійти висновку, що Є. В. Васьковський чітко визнав межі визначення предмета цивільного права і глибоко та повно охарактеризував основні підгалузі цивільного права, які мають своє відображення і в сучасному цивільному законодавстві України.

У своєму підручнику з цивільного права Є. В. Васьковський починає викладення матеріалу з аналізу системи та предмета цивільного права, яке автор вважає приватним. Вчений чітко відмежовує публічне право від приватного. Він вказує, що відносини, які існують у суспільстві, поділяються на два види. Перший вид виникає між приватними особами і зумовлений укладенням договорів, спрямованих на відчуження майна, укладенням та розірванням шлюбу, прийняттям спадщини. Другий вид передбачає виникнення відносин між державою та її органами, з одного боку, і громадянами — з іншого (встановлення і стягнення податків, відбуття повинностей, дії адміністрації і судів). Відповідно, автор мав на увазі поділ права на приватне і публічне і вбачав у цивільному праві елементи та ознаки приватного права.

Отже, Є. В. Васьковський вважає, що в основі предмета цивільного права лежать інтереси фізичної особи. Цьому умовиводу вченого відповідає визначене ним поняття цивільного права в об'єктивному та суб'єктивному сенсі. Так, на думку автора, в об'єктивному сенсі під цивільним правом

слід розуміти сукупність правових норм, що регулюють взаємні відносини фізичних осіб у їх приватному житті, а в суб'єктивному сенсі — міри влади і свободи, надані окремим особам у цій сфері [5, с. 5]. Цим самим Є. В. Васьковський відносить цивільне право до приватного права і протиставляє його нормам публічного права.

Значну увагу Є. В. Васьковський приділяє критичному аналізу різних поглядів російських та іноземних вчених-цивілістів щодо предмета цивільного права. Критикуючи так званий формальний або процесуальний напрямок, згідно з яким відмінність між приватним і публічним правом полягає у формі захисту відносин від протиправних дій, автор неодноразово підкреслює, що не способи захисту визначають сутність суспільних відносин, а навпаки, їх зміст зумовлює способи захисту.

У підручнику з цивільного права Є. В. Васьковським було також піддано критиці економічний напрямок. Представники економічного напрямку обмежували предмет цивільного права виключно майновими відносинами. На думку Є. В. Васьковського, майнова ознака є економічною, а не юридичною властивістю, тому не можна окреслювати предмет цивільного права тільки майновими відносинами, адже до його складу ще входять особисті немайнові відносини. Разом із цим, Євген Володимирович неодноразово підкреслював, що межі між приватним та публічним правом постійно історично змінювалися. Відповідно до викладеного, вчений робить висновок про те, що розмежування приватних та публічних інтересів залежить від розвитку суспільного життя і є однією із задач, які стоять перед юриспруденцією.

Важливим зауваженням із приводу змісту підручника Є. В. Васьковського є те, що у жодній науковій праці російських цивілістів не було виділено та розглянуто як спеціальний розділ «упредметнені права». Це був виключно оригінальний підхід Є. В. Васьковського до визначення поняття цінних паперів на пред'явника.

У «Підручнику з цивільного права» Є. В. Васьковський, подібно до німецьких підручників, викладає загальну частину цивільного права так: вчення про суб'єкта права, вчення про об'єкт і вчення про правові відносини. У вченні про правові відносини йдеться про юридичні дії та операції, про волевиявлення (примус, помилка, обман, тлумачення), про зміст правочинів залежно від строку та обов'язків контрагентів (*conditio, dies, modus*). Остання частина першого випуску присвячена теорії судового захисту, а саме — здійсненню, порушенню та захисту суб'єктивних цивільних прав. Отже, загальна частина цивільного права у підручнику Є. В. Васьковського передбачає аналіз основних положень цивілістики у суб'єктивному сенсі.

Вчення про суб'єкта права Є. В. Васьковський починає з розгляду поняття та правового статусу категорії «особа» в цивільному праві. Автор вважав, що суб'єктом права є особа, яку наділено здатністю мати цивільні права та обов'язки (правоздатністю) та здатністю своїми діями набувати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (діездатністю) [5, с. 12]. При цьому ав-

тор справедливо підкреслює, що поняття «особа» не збігається з поняттям «людина». Тут же вчений вказує на існування в цивільному праві інших суб'єктів, зокрема, юридичних осіб.

Оскільки правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження і припиняється у момент смерті, Є. В. Васьковський приділяє велику увагу деяким важливим особливостям захисту прав ще не народженої дитини. Автор зазначає, що в російському цивільному праві знаходить втілення загальноприйнятий для світової спільноти приватноправовий принцип, що ненароджена дитина вважається такою, що вже народилася, оскільки справа йде про її права та обов'язки. Це положення знайшло відображення у Цивільному кодексі України та у Сімейному кодексі України.

Пояснюючи сутність юридичної особи, Є. В. Васьковський підкреслює, що цих осіб юридична наука розглядає як окремих учасників цивільно-правових відносин. Вчений зазначає, що юридичними особами можуть бути корпорації та установи, проте в теорії права окремі науковці відносять до категорії юридичних осіб: лежачу спадщину, земельні ділянки, на користь яких встановлені сервітути, відомства, цінні папери на пред'явника, конкурси, фабрики і заводи [5, с. 14]. Однак із приводу цього Є. В. Васьковський займав протилежну позицію. Він вважав, що фабрики і заводи не можуть бути юридичними особами, аргументуючи це таким. Якщо припустити, що фабрики і заводи є юридичними особами, тобто суб'єктами права, то виявиться, що ці суб'єкти, будучи власністю фізичних осіб, є водночас об'єктами права. На думку Є. В. Васьковського, неможливо бути одночасно і суб'єктом, і об'єктом права. Що ж стосується державних відомств та установ, то вони є лише органами, представниками однієї юридичної особи — держави, тому не мають значення самостійних суб'єктів права.

Особливо цінним у цьому підручнику є викладення питань про юридичні особи та їх класифікацію, що має важливе як теоретичне, так і практичне значення на теперішній час — у зв'язку з тими розбіжностями, які виникли після прийняття Цивільного та Господарського кодексів України.

Як було зазначено вище, класифікуючи юридичні особи на види, Є. В. Васьковський вважав, що ними можуть бути корпорації та установи. Щодо товариств і товариств із зовнішньою формальною колективною єдністю, то автор не відносив їх до юридичних осіб, оскільки, на його думку, вони становлять особливу групу юридичних відносин, що розглядається у зобов'язальному праві. Характеризуючи такий загальновизнаний вид юридичних осіб як установа, Є. В. Васьковський підкреслює, що від корпорації вона відрізняється матеріальною базою.

У підручнику з цивільного права Є. В. Васьковським було також розглянуто поняття об'єкта цивільного права. Під об'єктом цивільного права автор розуміє певний предмет, яким володіє, користується та розпоряджається визначена особа. Вчений особливо зосереджує свою увагу на речах як об'єктах цивільного права і класифікує речі за критерієм оборотоздатності, тобто властивістю об'єктів цивільних прав вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої у порядку правонаступництва.

Значну увагу науковець приділяє також поділу речей на рухомі та нерухомі. Слід зазначити, що нерухомість характеризується автором дуже традиційно для того часу. До нерухомих речей належить земля, а також усе, що розташоване і нерозривно пов'язане з нею (рослини, будівлі). Євген Володимирович підкреслював значну вартість, незамінність та особливий правовий режим нерухомих речей.

Досить аргументовано та послідовно Є. В. Васьковський проводить аналіз категорії «майно». Автор підкреслює, що в теорії права під майном слід розуміти сукупність усіх майнових прав, що належать даній особі, тобто право власності на речі, право на чужі речі (актив, активне майно), а також зобов'язання [5, с. 23]. Автор зазначає, що найбільш поширеною категорією «майно» є серед спадкових та зобов'язальних відносин.

Зміст «Підручника з цивільного права» вказує на те, що вчення про правові відносини Є. В. Васьковський поділяє на дві частини. Перша частина присвячена положенням щодо виникнення, зміни та припинення суб'єктивних цивільних прав. Друга частина включає в себе вчення про здійснення, порушення і захист суб'єктивних цивільних прав.

Цивільні правовідносини виникають, змінюються або припиняються лише із настанням певних життєвих обставин. Ці обставини іменуються юридичними фактами. Юридичними фактами визнаються лише ті з них, з якими саме норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин [12, с. 88]. У теорії цивільного права за вольовою ознакою юридичні факти поділяються на юридичні дії та юридичні події. Є. В. Васьковський поділяв дії як юридичні факти на правомірні та неправомірні і наголошував на тому, що в цивільному праві серед правомірних дій найбільш поширеними є правочини, договори. Цікавим моментом є те, що вчений проводить та аргументує тісний зв'язок між діями особи та обсягом її дієздатності, що є цілком очевидним, адже вчинення певних дій суб'єктом цивільних правовідносин завжди зумовлено обсягом його дієздатності.

Найбільшу увагу під час аналізу юридичних фактів автор приділяє дослідженню правочинів. Слід зазначити, що дослідженню інституту правочинів Є. В. Васьковський присвятив не тільки «Підручник з цивільного права». Достатньо згадати такі його наукові статті, як «Набуття рухомого майна від не власника», «Поняття володіння за російським правом» тощо.

У підручнику з цивільного права Є. В. Васьковський під правочином розуміє правомірні юридичні дії, що спрямовані на досягнення юридичних наслідків. Юридичні дії науковець ототожнював з поняттям волевиявлення.

Окремим питанням Є. В. Васьковський розглядає поняття дійсності правочинів. Відомо, що в цивільному праві дійсність правочину — це визнання за ним властивостей юридичного факту, що породжує правовий наслідок, до якого прагнули суб'єкти правочину при його вчиненні [11, с. 145–173]. З метою визначення дійсності правочинів, автор виділяє умови дійсності правочинів, до яких відносить: дієздатність сторін; наявність волевиявлення; мету правочину.

Доцільно вказати на те, що визначення правової мети як умови дійсності правочину є ключовим моментом в теорії цивільного права. У сучасній доктрині цивільні договори класифікуються за різними критеріями, проте існує єдиний критерій для всієї системи договорів, втілений у Цивільному кодексі України. Мається на увазі критерій спрямованості цивільно-правового результату. Його було свого часу запропоновано О. О. Красавчиковим [10, с. 127] і певним чином змінено з урахуванням умов сьогодення М. І. Брагінським [1, с. 320], Є. О. Сухановим [7, с. 4]. За цим критерієм договори поділяються на чотири групи та спрямовані на: передачу майна; виконання робіт; надання послуг; заснування різних утворень.

У процесі дослідження Є. В. Васьковським умов дійсності правочину центральне місце посідає вольовий момент. За цією ознакою правочини відрізняються від юридичних фактів — подій, настання чи ненастання яких не залежить від волі людини. Для правочину характерний саме момент волевиявлення, без якого взагалі не може бути правочину. Воля, на думку Є. В. Васьковського, є центром, ядром правочину, тому за її відсутності правочин вважається недійсним [5, с. 39]. Далі автор зазначає, що для здійснення правочину недостатньо однієї волі. Думається, що автор мав на увазі волевиявлення при здійсненні правочинів. Процес формування волі людини, спрямований на вчинення правочину (волестворювання) проходить три стадії: виникнення потреби та усвідомлення способів її задоволення; вибір способу задоволення потреби; прийняття рішення про вчинення правочину. Але воля — це лише внутрішнє бажання особи вчинити правочин, яке не може впливати на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Судити про волю можна тільки за зовнішнім проявом волі, який іменується в науці «волевиявлення», завдяки чому воля стає доступною для сприйняття іншими особами. Розглядаючи співвідношення волі та її вираження, автор чітко вказує на необхідність збігу волі та волевиявлення.

Однією з умов дійсності правочину є спосіб фіксування волевиявлення осіб, що вчинили правочин (форма правочину). Є. В. Васьковський не виділяв форму правочину як самостійну умову його дійсності, однак розглядав це питання у розрізі поняття волевиявлення. Згідно з цією позицією, за критерієм фіксування волевиявлення осіб, автор поділяв правочини на формальні, для яких встановлено обов'язкову форму, та неформальні, які не потребують обов'язкової форми.

Значну увагу вчений-цивіліст приділяє також змісту правочину, який являє собою сукупність умов, визначених на розсуд сторін. Всі умови автор класифікує на істотні, звичайні або випадкові. Слід зазначити, що такий поділ умов договору використовується науковцями і в сучасних цивілістичних дослідженнях.

Досліджуючи у своїх працях питання недійсності цивільно-правових правочинів, Є. В. Васьковський постійно робив акцент на застосуванні практичного досвіду в широкому сенсі. Він вважав, що теоретичне дослідження може бути вагомим з економічної, соціально-політичної та правової позицій, з урахуванням необхідності удосконалення законодавства,

тільки тоді, коли воно буде постійно підкріплюватися матеріалами практики [4, с. 117]. Іншими словами можна сказати, що вчений дотримувався позиції: немає нічого більш корисного для практики, ніж хороша аргументована теорія.

Науковим дослідженням, в яких Є. В. Васьковський вивчав недійсність правочинів, ніколи не був притаманний тільки теоретичний характер. Вони являли собою органічний сплав теорії і практики. Необхідно зупинитися на окремих важливих положеннях і висновках.

На думку Є. В. Васьковського, під правочинами слід розуміти дозволені юридичні дії, які спрямовані на виникнення юридичного наслідку. Одрозуміти хочеться зробити наголос на тому, що викладене поняття є дуже вдалим і на теперішній час відображено у багатьох джерелах цивільного права, а також використовується у дослідженнях багатьох вчених.

Як було зазначено вище, особливу увагу Є. В. Васьковський звертав на питання недійсності правочинів. Він вважав, що недійсність правочинів буває двох видів: безумовна або безпосередня (нікчемна), а також — відносна недійсність, що іменується оспорюваною [5, с. 112].

Впевнено можна сказати, що ця класифікація недійсних правочинів на даний момент є найкращою у цивільному праві і найбільш повно розкриває ознаки нікчемних та оспорюваних правочинів. Отже, це є, у першу чергу, досягненням науковця-цивіліста Є. В. Васьковського. Слід також додати, що ця класифікація знайшла своє відображення і в Цивільному кодексі України, а саме у ст. 215 глави 16, яка присвячена питанням недійсності правочинів і містить поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані [13].

Є. В. Васьковський неодноразово вказував на відмінності між цими видами недійсних правочинів, які полягають у такому. По-перше, нікчемний правочин вважається юридично не укладеним і не існуючим, натомість оспорюваний правочин є укладеним і має юридичну силу, поки не буде визнано, що він є недійсним. По-друге, якщо основний правочин, (наприклад, позика) нікчемний, то і додатковий правочин, (наприклад, доручення) також буде нікчемним. При оспорюванні головного правочину — додатковий може залишитися дійсним. По-третє, всі права та обов'язки, яких набули треті особи на підставі нікчемного правочину, не мають юридичної сили. У разі, коли треті особи набувають прав та обов'язків на підставі оспорюваного правочину, то вони цілком є дійсними.

Важливо зазначити, що Є. В. Васьковський розрізняв нікчемність первісну і подальшу. Автор вважав, що первісна або першочергова нікчемність має місце у випадках, коли вчинений правочин за своєю правовою природою є неправомірним. Як ілюстрація — найм будинку без визначення строку і розміру плати, який є нікчемним ще з моменту вчинення. Мова йде про істотні умови договору, без узгодження яких будь-який договір вважається неукладеним.

У свою чергу, подальша нікчемність настає тоді, коли зникає одна з умов, необхідних для існування правочину [5, с. 114]. Однак зникнення умови, необхідної для укладення, а не для існування правочину, не тягне

за собою його нікчемності. Вчений аргументував це тим, що договори, що укладені дієздатною особою, яка у подальшому була визнана недієздатною, не втрачають своєї юридичної сили. Однак, якщо зазначена особа втрачала свою правоздатність, то правочини, укладені нею, визнаються нікчемними, оскільки дієздатність потрібна тільки для укладення правочинів, а без правоздатності особа взагалі не може вступати у правовідносини.

Особливо цікавим для науки цивільного права у підручнику Є. В. Васьковського є аналіз інституту представництва. У сучасному цивільному праві навряд чи можна сумніватися у важливості цього інституту для здійснення цивільних прав. Проте Є. В. Васьковський вказує, що особи, які вчиняють правочини, поділяються на три групи. Першу групу становлять сторони або контрагенти, які діють від власного імені і несуть відповідальність за наслідки невиконання зобов'язань. До другої групи входять співучасники, тобто особи, які присутні при здійсненні правочину, але на яких не поширюються правові наслідки невиконання правочину. Третю групу становлять представники, які діють від імені контрагентів, шляхом реалізації наданих їм повноважень щодо укладення правочину від імені та в інтересах особи, яку вони представляють. Після аналізу підстав виникнення представництва автор робить два важливі висновки. По-перше, не може бути єдиної підстави для всіх видів представництва. Так, у законному представництві підставою є закон, а у добровільному — договір. По-друге, добровільне представництво передбачає укладення двох договорів: принципала з повіреним і повіреного з третьою особою [5, с. 117].

Характеристика юридичних фактів у цивільному праві тісно пов'язана з категорією «строк». Є. В. Васьковський підкреслює, що в цивільному праві час служить основою двох важливих інститутів: позовної давності і законних строків, термінів. Вчений вважав, що підстави позовної давності беруть свій початок у публічному праві.

Перший випуск підручника із цивільного права завершується розглядом проблем здійснення і захисту цивільних прав. Слід зазначити, що матеріал про здійснення та захист цивільних прав у «Підручнику з цивільного права» має дуже стислий зміст. Натомість автор велику увагу приділяє проблемам позову, доказів і доказування, судовим рішенням, а також багатьом іншим важливим процесуальним моментам, проявляючи надзвичайно великий інтерес до цивільного процесу.

Другий випуск «Підручника з цивільного права» Є. В. Васьковського містить у собі вчення про речове право. Встановлюючи прийняту у підручнику систему, автор розмежовує речове та зобов'язальне право. До речових прав вчений відносить право власності, сервітути та заставу. Враховуючи складність та багатоманітність зазначених інститутів, майже неможливо було відобразити всі проблеми, пов'язані з цими правовими явищами, на сторінках підручника (180 стор.). Однак цінність книги Є. В. Васьковського полягає у тому, що серед великої кількості видань з проблем цивільного права цей підручник дозволяє легко орієнтуватися у питаннях речового та зобов'язального права.

Розгляд інституту речових прав Є. В. Васьковський починає з характеристики суб'єктивних цивільних прав на речі. Автор підкреслює, що особи здійснюють своє право власності на річ і вирішують її юридичну долю у різні способи (обмін, купівля-продаж, знищення тощо).

Є. В. Васьковський детально досліджує інститут володіння, починаючи з аналізу існуючих у цивілістичній науці теоретичних конструкцій. Вчений зазначає, що під володінням слід розуміти фактичне панування над річчю, яке охороняється законом. Автор зазначає також, що будь-яке інше панування над річчю вважається притриманням. Роблячи такий висновок, Є. В. Васьковський посилається на праці вчених-цивілістів, які присвячені співвідношенню категорій «володіння» та «притримання». Пояснюючи правову природу володіння, автор констатує існування в юридичній літературі трьох основних теорій і намагається відповісти на запитання про те, чи є володіння правом або фактом. Одні вчені вважали володіння правом (Ганс, Пухта, Ієрінг, Ленц, Беккер, в Росії — Кавелін, Муромцев). Інші вчені вважали володіння юридичним фактом (Віндшейд, Унгер, Дернбург, Барон). Представники третьої групи вважали володіння змішаною категорією (Савінї, Брінц, Бер).

Теоретичний нарис проблем визначення поняття «володіння» завершується питанням про володіння правами. Є. В. Васьковський зазначає, що юриспруденція вивела категорію «володіння» за межі його природного сенсу. Слід сказати, що в XIX ст. вчені-цивілісти вважали квазіволодіння можливим лише щодо речових прав.

Є. В. Васьковський зазначає, що речові права відрізняються від інших прав за об'єктом, оскільки їх спрямовано на матеріальні речі. Це є особливістю речових прав. Вказані особливості розглянуто автором у співвідношенні з властивостями зобов'язальних прав і зводяться вони до такого.

По-перше, речове право передбачає прямий, безпосередній зв'язок між особою та річчю. Цим воно відрізняється від зобов'язального права. Речове право визначає також право власності на річ, яке реалізується шляхом панування над нею. У свою чергу, у зобов'язальному праві володіння річчю є можливим лише шляхом виконання певних обов'язків, наприклад, обов'язок боржника передати річ кредитору.

По-друге, речове право є абсолютним. Його особливістю є приналежність певних суб'єктивних прав одним особам і загальний юридичний обов'язок усіх інших осіб утримуватися від порушення цього права. На відміну від цього, зобов'язальні права за своєю суттю є відносними, оскільки носій суб'єктивного права завжди протиставлений конкретний носій юридичного обов'язку.

По-третє, оскільки речове право є обов'язковим для всіх, то це право може бути порушено кожним. Зобов'язальне право, навпаки, допускає порушення лише з боку зобов'язаної особи.

По-четверте, речові права, як абсолютні, забезпечені абсолютним захистом. Позови, які спрямовані на відновлення речових прав, мають назву речових позовів і можуть бути пред'явлені до кожного порушника. На відміну від речових позовів, позови, які випливають із зобов'язальних

відносин, називаються особистими і спрямовані проти певної зобов'язаної особи, оскільки лише ця особа може бути порушником.

Досліджуючи питання про речові права, Є. В. Васьковський зазначає, що речові права є абсолютними, тому вони обов'язкові для всіх, а їх характер відображається на всьому цивільному обороті. У всьому світі законодавець визначає форми речових прав та їх об'єм, не дозволяючи фізичним та юридичним особам встановити на свою річ абсолютне право будь-якої форми і будь-якого розміру [5, с. 124].

Є. В. Васьковський вважав найважливішими класичними видами речових прав, які існували у Стародавньому Римі і продовжують існувати у багатьох державах Європи, право власності, сервітути і заставу. Доречно додати, що в окремих країнах в історичній перспективі існують багато інших речових прав. Серед інших речових прав Є. В. Васьковський виокремлює: емфітевзис, суперфіцій, речові повинності і речове право переважної купівлі об'єкту нерухомості.

Велику увагу в підручнику з цивільного права автор приділяє реєстрації речових прав. Вчений-цивіліст досліджує історичне коріння реєстрації речових прав і аналізує такі системи реєстрації речових прав і правочинів: систему відміток (інскрипцій) і записів (транскрипцій); іпотечну систему (*Pfandbuchsystem*); систему земельних книг (*Grundbuchsystem*); кріпосну систему. Автор вказував на те, що перша і друга системи реєстрації речових прав майже припинили використовуватися, тому його дослідження було зосереджено на кріпосній системі, яка існувала на той час, і на вотчинній системі, яку пропонували запровадити в Російській імперії наприкінці XIX ст.

У центрі уваги автора книги «Підручник з цивільного права», безумовно, знаходиться право власності, яке має першочергове значення в економічній, соціальній та політичній сферах. Є. В. Васьковський визначає два підходи до розуміння категорії «право власності». Згідно з першим підходом, право власності є повним, необмеженим і винятковим юридичним пануванням особи над річчю (Савіні, Пухта, Барон, Унгер, Віндшейд, Победоносцев). Відповідно до другого підходу, право власності не можна назвати повним і винятковим, оскільки воно завжди обмежене законом і правами інших осіб, тому його слід визначити як обмежене юридичне панування над річчю (Гартман, Брунс, Ранда, Ієрінг, Дєрнбург, Мейєр, Гамбаров).

Слід сказати, що Євген Володимирович аналізував не тільки роботи вчених-цивілістів, але й піддавав аналізу визначення права власності, яке містилося в законодавстві того часу, зокрема, у ст. 420 X тому Зводу законів Російської імперії. Так, поняття "право власності", яке містилося в зазначеному джерелі права, передбачало можливість у порядку, встановленому цивільними законами, виключно і незалежно від сторонньої особи володіти, користуватися і розпоряджатися майном. Є. В. Васьковський піддає критиці таку інтерпретацію права власності і вважає його невдалим із низки причин, але перш за все тому, що тріада «володіти, користуватися і розпоряджатися» не повністю розкриває зміст права власності. У зв'язку

із цим автор пропонує під правом власності розуміти можливість повного і всебічного юридичного панування над речами, оскільки ця можливість не обмежена ні законом, ні правами інших суб'єктів цивільних правовідносин.

Окрім змісту права власності, автор звертав увагу на обмеження повноважень власника, передбачені законом. Є. В. Васьковський зазначав, що законодавець встановлює два види обмеження щодо права власності, а саме: по-перше, шляхом позбавлення власників певних правомочностей, і, по-друге, шляхом підпорядкування дій власників контролю з боку органів публічної влади. Тут же автор зазначає, що ці обмеження не мають відношення до цивільного права і досліджуються у публічному праві [5, с. 136].

Аналіз проблем права власності у підручнику з цивільного права Є. В. Васьковського завершується питанням про особливості його захисту. Науковець виділяє два види порушення права власності: повне, коли власник втрачає можливість здійснювати своє суб'єктивне цивільне право, оскільки позбавляється володіння річчю, і часткове, під час якого здійснення права власності піддається обмеженням і перешкодам, що не пов'язані з позбавленням власника володіння річчю. У зв'язку із цим, з метою усунення обмежень та перешкод, власникові надано можливість подавати два види позову: віндикаційний (*rei vindicatio*) та негаторний (*actio negotiorum, prohibitoria*).

У теорії цивільного права одним із класичних видів речових прав є сервітути. Питання визначення правової природи обмежених речових прав на чуже майно були предметом пильної уваги правників протягом багатьох століть. Як зазначалося в юридичній літературі, римському приватному праву, крім права власності, були відомі й інші речові права.

Є. В. Васьковський також присвячував свої наукові праці вивченню сервітутного права та виділяв дві ознаки, що визначають зміст сервітутів. По-перше, сервітути є різновидом речових прав, оскільки визначають відносини між уповноваженою особою та власником із приводу певної речі. По-друге, сервітути надають уповноваженій особі можливість лише часткового панування над річчю, тобто не передбачають право володіння, користування та розпорядження, як це відбувається при реалізації права власності. Наука цивільного права розглядає сервітути як один із видів речових прав на чуже майно, що передбачає підпорядкованість однієї речі кільком особам — її власнику і, одночасно, іншому суб'єкту цивільних правовідносин, який теж використовує її корисні властивості, що визначають призначення речі в цивільному обороті.

Серед сукупності існуючих видів сервітутів Є. В. Васьковський найбільшу увагу приділяв характеристиці особистих та речових сервітутів. Автор підкреслював, що вчення про сервітути недостатньо розвинене у російському цивільному законодавстві у порівнянні з європейськими країнами, кодекси яких встановлюють детальні правила для окремих видів сервітутів.

Аналіз інституту речових прав на чуже майно Є. В. Васьковський завершує дослідженням застави як класичного виду речових прав. Слід зазначити, що сучасне цивільне законодавство України розглядає заставу

як спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Позиція Євгена Володимировича Васьковського щодо поняття застави сформувалася під впливом думок вчених, які вважали заставу різновидом речових прав. Відповідно, Є. В. Васьковський підтримує ці погляди на правову природу застави і критикує спроби довести речово-зобов'язальний характер застави, оскільки, на думку автора, вони засновані на використанні терміна «зобов'язання» у дуже широкому сенсі. Вчений поділяє заставу на два види: застава речей і застава прав.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що у своїх працях з цивільного права, досліджуючи основні цивільно-правові інститути, Є. В. Васьковський віддавав перевагу пандектній системі права перед інституційною. У подальшому, при дослідженні пандектної системи права, автор доповнював положення цієї системи аналізом цивільно-правових інститутів, які були невідомими римському праву і виникли у праві європейських країн.

Список літератури

1. Брагинский М. И. Договорное право: общие положения [Текст] / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — М. : Статут, 1997. — 682 с.
2. Васьковский Е. В. [Рецензия] Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. — Казань, 1894. [Текст] / Е. В. Васьковский // Журнал Санкт-Петербургского Юридического общества. — 1894. — Кн. 2. — С. 179–186.
3. Васьковский Е. В. Понятие владения по русскому праву [Текст] / Е. В. Васьковский // Журнал Министерства юстиции. — 1896. — № 4. — С. 49–60.
4. Васьковский Е. В. Руководство к применению и толкованию законов: Для начинающих юристов [Текст] / Е. В. Васьковский. — М. : Бр. Башмаковы, 1913. — 152 с.
5. Васьковский Е. В. Учебник гражданского права [Текст] / Е. В. Васьковский. — СПб. : Изд. Н. К. Мартынова, 1894. — Вып. 1: Введение и общая часть. — 169 с.
6. Васьковский Е. В. Учебник гражданского права [Текст] / Е. В. Васьковский. — — СПб. : Изд. Н. К. Мартынова, 1896. — Вып. 2: Вещное право. — 188 с.
7. Гражданское право [Текст] : в 2 т. : учебник / Под ред. Е. А. Суханова. — М. : Проспект, 1999. — Т. 2. — 632 с.
8. Дамирли М. А. Система науки гражданского права и проблемы ее компаративистской составляющей (критический анализ) [Текст] / М. А. Дамирли // Часопис цивілістики. — 2006. — Вип. 3. — С. 21–30.
9. Иеринг Р. Теория владения [Текст] / Р. Иеринг ; сокр. перевод Е. Васьковского. — СПб. : б.и., 1895. — 47 с.
10. Красавчиков О. А. Советское гражданское право [Текст] : учебник : в 2 т. / О. А. Красавчиков ; [под ред. О. А. Красавчикова]. — 3-е изд., испр. и доп. — М. : Высш. шк., 1973. — Т. 2. — 456 с.
11. Цивільне і сімейне право України [Текст] : навчально-практичний посібник / за ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дришлюка. — 2-е вид., перероб. та доп. — Х. : Одиссей, 2003. — 856 с.
12. Цивільне право України [Текст] : підручник : у 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — 480 с.
13. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV, із зм., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду. — Електрон. дан. (1 файл). — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>. — Назва з екрану.

Стаття надійшла до редакції 25.05.2016

И. В. Корниенко

Национальный университет «Одесская юридическая академия»,
кафедра истории государства и права
ул. Пионерская, 2, Одесса, 65009, Украина

ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА В ТРУДАХ

Е. В. ВАСЬКОВСКОГО

Резюме

В статье сделан вывод, что цивилистическое учение Е. В. Васьковского изложено, прежде всего, в трудах, посвященных общей части гражданского права, имеющих четко выраженную теоретическую направленность.

Особое значение среди работ по гражданскому праву Е. В. Васьковского имеет «Учебник гражданского права», в котором автор четко признал границы определения предмета гражданского права и глубоко и полно охарактеризовал основные подотрасли гражданского права, имеющие свое отображение и в современном гражданском законодательстве Украины.

Обосновывается, что в своих трудах по гражданскому праву, исследуя основные гражданско-правовые институты, Е. В. Васьковский отдавал предпочтение пандектной системе права перед институционной. В последующем, при исследовании пандектной системы права, автор дополнял положения этой системы анализом гражданско-правовых институтов, которые были неизвестны римскому праву и возникли в праве европейских стран.

Ключевые слова: проблемы гражданского права, научные труды Е. В. Васьковского, цивилистическое учение Е. В. Васьковского.

I. V. Korniyenko

National University «Odessa Law Academy»,
The Department of the State and Law History
Pionerskaya str., 2, Odessa, 65009, Ukraine

PROBLEMS OF CIVIL LAW IN THE WORKS OF E. V. VASKOVSKIY

Summary

In the article there is drawn the conclusion that the civil doctrine of E. V. Vaskovskiy is stated, first of all, in the works devoted to the general part of civil law which have accurately expressed theoretical focus.

Special value among civil law works of E. V. Vaskovskiy has «The textbook on civil law» in which the author accurately recognized borders of the civil law subject definition, both deeply and fully characterized the main sub-branches of civil law which have the reflection also in the modern civil legislation of Ukraine.

It is proved that in his civil law works, investigating the main civil institutes, E. V. Vaskovskiy gave preference to the pandekt system of law before the institutional. Further, during the research of pandekt system of law, the author supplemented provisions of this system with the analysis of civil institutes which were unknown for the Roman Law, and arose in the law of the European countries.

Key words: problems of civil law, scientific works of E. V. Vaskovskiy, civil doctrine of E. V. Vaskovskiy.